

Vahe 8

NGAAHI FAKATONUTONU KI HE LAO KI HE KELEKELE NA'E FOKOTU'U MAI MEI HE HOU'EIKI NŌPELE

TALATEU

Na'e fakahū atu 'e 'Eiki Nōpele Fakafanua ki he Fale Alea 'o Tonga' 'i he 2010, ki mu'a ia 'i he Fili Fale Alea 'o e ta'u ko ia', 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010 'a ia ko ha Lao Fakaangaanga Fakatautaha (vakai ki he Fakalahi 11). Na'e 'i ai mo ha Lao Fakaangaanga kehe 'e ua na'e 'oatu fakataha mo ia, 'a ia ko ha ngaahi fakatonutonu ki he Konisitūtone 'o Tonga mo e Lao 'o e Fakamaau'anga Lahi. Na'e tu'utu'uni 'e he Fale Alea 'o Tonga' ke 'oatu 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010 ("Lao Fakaangaanga") ki he Komisoni Faka-Tu'i ki he Kelekele ke nau vakai'i.

Ko e konga lahi 'o e ngaahi fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he Lao Fakaangaanga' na'e fekau'aki ia mo hono 'ave 'o e mafai ke vahe 'a e ngaahi 'api mo hono fakangofua 'o e ngaahi lisi 'i he ngaahi tofi'a tukufakaholo mei he Minisitā Fonua' mo e Kapineti' ki he kau ma'u tofi'a'. Ko e ngaahi kupu kehe 'o e Lao Fakaangaanga na'e fakataumu'a ia ke fakalahi 'a e mafai mo e pule 'a e tokotaha ma'u 'api' ki hono kelekele. Na'e fakakaukau 'a e Komisoni 'e mahu'inga ke 'oatu 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni' ki he kakai ke nau vakai ki ai. Na'e tufaki atu ai 'e he Komisoni ha ngaahi fakamatala fakanounou 'o e ngaahi fakatonutonu' 'o 'ave ki he kakai ke nau vakai ki ai 'i he ngaahi fakataha ko ia 'a e Komisoni mo e kakai 'o kamata mei Novema 2010 'o fai mai.

'I he vahe ko eni', 'oku vakai'i ai 'e he Komisoni 'a e ngaahi kupu 'o e Lao Fakaangaanga' fakataha mo e ngaahi fakakaukau kuo 'omai mei he kakai' pea pehē foki ki he fakamatala fakahisitolia 'a Dr. Wood-Ellem fekau'aki mo e tuku'au mai 'i Tonga 'a e Lao ki he Kelekele' mo e founa 'o e ma'u kelekele. Na'e tali 'e he Komisoni 'a e ni'ihii 'o e ngaahi fakatonutonu na'e fokotu'u mai 'i he Lao Fakaangaanga' ka 'oku to e tānaki atu ki ai mo ha ngaahi filio'i 'e ni'ihii

koe'uhi ke fenāpasi mo e ngaahi fokotu'u kehe na'e 'osi fai atu 'i he konga ki mu'a 'o e Lipooti'
ni.

8.1 NGA AHI FAKATONUTONU KUO FOKOTU'U MAI 'I HE LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE KELEKELE 2010

Na'e kumi 'e he kau Nōpele ma'u ha fale'i fakalao mei he Fakahinohino Lao Pule' ki mu'a ia pea toki fakahū atu 'a e Lao Fakaangaanga' ki he Fale Alea 'i he 2010. Ko e fale'i fakalao mei he Fakahinohino Lao Pule' na'e lelei 'aupito pea na'e faka'aho ia ki he 'aho 6 'o 'Aokosi 2010. 'Oku 'oatu hano tatau 'i he lipooti' ni 'i he Fakalahi 29. Na'e fokotu'u mai 'i he fale'i 'a e Fakahinohino Lao Pule' ke nofotaha pē 'a e Lao Fakaangaanga ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e liliu 'o e mafai pule ki he ngaahi me'a fakakelekele', kae tuku 'a e ngaahi me'a fakatekinikale ke toki vakai'i ha taimi 'amui ange koe'uhi pē ko e nounou 'a e taimi' ke fakahoko ai 'a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga'.

Ki mu'a pea toki hoko atu hono vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga', 'oku totonu pē ke toe fai ha sio ki he hisitolia mo e tuku'au mai 'a 'etau Lao ki he Kelekele' mo e founga 'a hono tufa 'o e kelekele'. 'Oku ha 'i he fakamatala fakahisitolia fisifisimu'a na'e 'omai 'e Dr. Wood-Ellem 'i he'ene tohi fokotu'u fakakaukau ki he Komisoni, ko e Minisitā Fonua na'e 'i ai 'a e mafai ke ne vahe atu 'a e 'api kotoa pē 'o kau ai 'a e kelekele 'o e kau Nōpele. Na'e liliu eni 'i he 1915 'i he taimi na'e tokolahi ange ai 'a e kau Nōpele' mo e Pule'anga' 'i Fale Alea. Na'e fakapaasi ai ha fakatonutonu ki he lao 'a ia na'e fiema'u leva ai 'a e Minisitā Fonua ke ne fuofua feongoongoi mo e tokotaha ma'u tofi'a' ki mu'a pea toki vahe'i ha kelekele 'o lesisita. Na'e faka'au pe 'o a'u ki ha tu'unga na'e fiema'u ke fakangofua tohi 'e he ma'u tofi'a' ha tala'api ki mu'a pea lava ke lesisita 'a e 'api ko ia. Na'e 'omai ai 'e Dr. Wood-Ellem 'a e fakakaukau aofangatuku ko eni "ko e fakatonutonu 'o e 1915 na'e fakamo'ulaloa'i lahi ai 'a e fa'unga 'o e founga 'a hono tufa 'o e kelekele' na'e kamata'i 'e Tupou I". Na'e toutou tō folofola ai 'a Kuini Salote Tupou III lolotonga 'Ene 'i he taloni 'o fakamanatu ki he kau Nōpele' mo e Pule'anga' 'a e fiema'u ke kei hoko atu pē 'a e vīsone 'a Tupou I' 'o fekau'aki mo e tufa potupotu tatau 'o e kelekele' koe'uhi ke 'i ai ha kelekele 'o e kakai Tonga' ke nau nofo ai mo tō ai ha'anau me'atokoni.

Ko e ngaahi liliu ko ia 'oku fokotu'u mai he taimi' ni 'i he Lao Fakaangaanga' 'e ngali toki fakakakato ai 'a e ngāue ko `eni na'e kamata 'i he 1915 'aki hono to'o 'a e Minisitaa' mo e Kapineti' mei he mafai 'oku fai tu'utu'uni ki hono vahe atu 'a e ngaahi 'api' mo hono lisi 'o e kelekele'. Ko e fehu'i' leva `eni – 'E hoko nai 'a e liliu ko eni' ke toe faingofua ange ai 'a e ma'u kelekele 'a e kakai' pea mo malu'i 'a e fa'unga lolotonga' mei he ngaahi teke fakapolitikale'? 'E hoko nai 'a e liliu ko eni' ke hokohoko atu ai ha founa tufa kelekele 'oku potupotu tatau mo fenāpasi mo e ngaahi makatu'unga 'o e founa 'a hono tufotufa 'o e kelekele'? Ko e kau ma'u tofi'a' nai 'a e ma'u mafai 'oku fe'unga taha ke nau ngāue ki he ngaahi alāme`a' ni, 'o kau ai 'a e tufa 'o e kelekele, lolotonga ia `oku 'i ai 'enau kaunga tonu ki he tufa ko ia'? 'E hoko nai eni ke tu'u 'a e kau ma'u tofi'a' 'i ha tu'unga faingata`a pea fakaanga'i lahi ai mo 'ave kinautolu ki he fakamaau'anga' 'e he kakai' koe'uhi ko ha'anau ngaahi fai tu'utu'uni (pe fai ha tu'utu'uni) fekau'aki mo e ngaahi tala'api mo e lisi 'o ha 'api'?

'Oku hangē na'e fai 'e he kau Nōpele 'a e fo`i laka ko eni' koe'uhi ko e liliu fakapolitikale 'a ia `e kamata hili `a e fili Fale Alea 'o Novema 2010 'a ia na'e fili ai 'e he Fale Alea 'a e Palēmia' mei he kau mēmipa 'o e Fale Alea' pea toki fili leva ai 'e he Palēmia 'a e kau Minisitā 'o e Kapineti' mei he kau mēmipa na'e fili'. Ko e hoha'a `oku `asi mai mei he kau Nōpele' na'a hoko 'o fakapolitikale'i 'a e founa 'a hono tufotufa 'o e kelekele' 'o mole ai 'a e mafai 'o e kau Nōpele' ke pule'i 'a honau ngaahi tofi'a'. 'I he fa'unga fakapolitikale fo'ou' 'e lava pē ke 'ikai ke kau ha Nōpele ia 'i he Kapineti' ke ne tokanga'i 'a e totonu 'a e kau ma'u tofi'a' pea 'e malava pē ke 'ikai Minisitā Fonua ha Nōpele 'o hangē ko e tukufakaholo mai mei he kuohili'. Kaneongo `eni, na'e hoko 'o Palēmia 'a e Nōpele pea to e Minisitā Fonua pē mo e taha 'o e kau Nōpele'.

'Oku tui 'a e Komisoni' ko e fakakaukau ko ia 'a e kau Nōpele 'e malava ke mole 'a honau mafai ki honau ngaahi tofi'a' 'i he malumalu 'o e fa'unga fakapolitikale fo'ou' na'e hala. Ko e Fale Alea' 'a e mafai fa'u lao ma'olunga taha'. 'E malava ke paasi mei ai ha lao pē 'oku loto ki ai ka 'e 'ikai ngofua ke lava ia ke to'o ai ha ngaahi totonu na'e 'osi foaki ki mu'a. 'E kamata ngaue'aki pē `a e lao mei he 'aho 'e Fakamo'oni Huafa pea kasete'i ai'. 'I hono to e fakalea 'e taha', 'e lava 'e he Fale Alea' 'o fakapaasi ha lao ke liliu 'a e ngaahi makatu'unga 'o e founa 'a hono tufotufa 'o e

kelekele 'i Tonga' 'i he kaha'u'. Kapau ko e me'a `eni 'oku hoha'a ki ai 'a e kau Nōpele' tā 'e 'ikai ke nau lava ia `e kinautolu 'o ta'ofi ia, tukukehe pē kapau te nau lava 'o fakaloto'i 'a e tokolahi 'o e Fale Alea' ke 'oua te nau pou pou'i ha lao pehē. 'E 'ikai te nau lava 'o fakahoko ia 'aki ha'anau to'o `i he taimi' ni 'a e mafai ke vahe mo lisi 'a e kelekele' 'a ia 'oku lolotonga 'i he Minisitā Fonua mo e Kapineti'.

8.1.1 NGAahi KUPU FEKAU'AKI MO E MAFAI PULE

Ko e kongā lahi `oku feinga ki ai `a e ngaahi fakatonutonu `i he mafai pule' 'oku fekau'aki ia mo hono vahe 'o e ngaahi 'api', ngaahi lisi', toe tofi 'o e ngaahi 'api', fetongi 'o e ngaahi 'api' mo e ma'u (take possession) 'o e kelekele mokisi. Ko e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga' `oku `uhinga ia ko e mafai 'oku lolotonga `i he Minisitā Fonua' pē mo e Kapineti' ke fakangofua 'a e ngaahi me'a fakakelekele kotoa 'i Tonga' ke fakangatangata pē `i he taimi' ni ki he kelekele pē 'o e Pule'anga' pea 'ave leva 'a e mafai tatau ki he ma'u tofi'a' 'o kapau ko e kelekele' 'oku tu'u 'i he tofi'a' `o e Nōpele.

Na'e 'oatu 'e he Komisoni' ki he kakai' ha fakamatala fakanounou 'o e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga' fekau'aki mo e mafai pule' lolotonga 'a e ngaahi fakataha 'i he Konga Tolu ke 'omai ha'anau fakakaukau. Ko e tali mei he kakai' na'e meimei ta'e loto ma'u pē ke `oange ki he kau Nōpele' 'a e mafai ke nau pule kakato ki honau ngaahi tofi'a' fekau'aki mo e ngaahi kupu ki he mafai pule'. Na'e loto ange pē 'a e kakai ke kei tauhi pē 'a e mafai ko `eni `e he Kapineti' mo e Minisitā Fonua'. 'I he anga 'a e sio 'a e kakai', ko e ngaahi fatongia lolotonga 'o e Minisitā Fonua' mo e Kapineti' 'oku mahu'inga `aupito ia he 'oku hoko ia ko ha me'asivi mo`oni 'o e fakahoko 'o e ngaahi mafai 'oku 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'.

'Oku pou pou'i ange 'e he Komisoni' ke kei 'i ai pē ha mafai 'o e Minisitā Fonua' 'i he kupu mafai pule' `a ia te ne fakahoko ia 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina. 'I he ngaahi vahe 'i mu'a `o e Lipooti' ni, na'e fokotu'u foki ai 'e he Komisoni' ke 'ave 'a e ngaahi mafai fakakelekele 'a ia 'oku lolotonga 'i he Kapineti' mo e Fakataha Tokoni' ki he Minisitā Fonua' ke ne fakahoko ia 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'.

Kaneongo ia', 'oku mahu'inga ke kei fetu'utaki pē 'a e kakai' mo honau ma'u tofi'a'. 'Oku totonu ai ke fakahoko 'a e 'uluaki fetu'utaki fekau'aki mo ha tala'api, lisi, vahevahe 'api pe fetongi 'api `oku tu'u `i ha tofi'a tukufakaholo ki he ma'u tofi'a'. 'O kapau 'e fai ai pē ha felotoi pea tali 'a e tala'api', lisi', vahevahe 'api' pe fetongi 'api' pea 'e 'omai leva ia ki he Minisitā Fonua ke lesisita. 'O kapau leva 'e 'ikai fakahoko ha felotoi pea 'ikai tali 'a e tala'api', lisi', vahevahe 'api' pe fetongi 'api,' 'e lava leva 'e he tokotaha kole' ke ne 'oatu 'a e kole ko ia' ki he Minisitā Fonua' ke ne fakahoko ha'ane tu'utu'uni 'o fakatatau ki he kupu 34(1) mo kole ha tu'utu'uni fekau'aki mo e kole lisi', vahevahe 'api' pe fetongi 'api' 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atainaa'. 'E fakakaukau'i leva 'e he Minisitā Fonua' 'a e kole ko ia' fakataha mo e ngaahi fakakaukau 'a e ma'u tofi'a' mo fakahoko 'ene tu'utu'uni' 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atainaa'. 'I he fale'i fakalao na'e 'oatu 'e he Fakahinohino Lao Pule' ki he kau Nōpele' (vakai ki he Fakalahi 29), na'e 'oatu ai 'i he fokotu'u hono tolu' 'a e fakakaukau ke fokotu'u ha ma'u mafai tau'atāina ke nau fai tu'utu'uni ki he ngaahi me'a fakakelekele' mo fakapapau'i ko e ngaahi tu'utu'uni ko ia' 'oku 'ata ki tu'a, tau'atāina, taliui ki he ngaahi makatu'unga totonu, lelei pea fakahoko 'i loto 'i ha taimi fakapotopoto. 'Oku poupou'i 'e he Komisoni' ke fokotu'u ha sino tau'atāina 'a ia te ne fakakaukau'i 'a e totonu 'a kinautolu kotoa 'oku kaunga tonu mo e kelekele pea ke ne fakahoko ha ngaahi tu'utu'uni 'oku 'ata ki tu'a. 'E malava ke fakahoko ha tangi koe'uhi ko ha tu'utu'uni 'a e Minsitā Fonua' 'a ia 'e fakahoko ia ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' pea 'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni aofangatuku ki ha tangi fekau'aki mo ha tu'utu'uni fakangāue 'a e Minisitā' kā 'e malava ke fakahoko hano vakai'i faka-fakamaau'anga (judicial review) 'o e tu'utu'uni ko ia' 'e he Fakamaau Fonua' 'i ha makatu'unga fakalao kā kuo pau ke tomu'a fakangofua 'e he fakamaau 'o e Fakamaau'anga ko ia'. 'Oku fakamatala 'a e Vahe 7 'o e Lipooti ni fekau'aki mo hono fokotu'u 'o e Komisoni Kelekele Tau'ataina mo e Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' pea pehē foki ki hona fatongia' mo hona mafai'.

Kapau 'e 'ikai tali 'a e fale`i ko ia ke fokotu'u ha Komisoni Kelekele Tau'atāina, 'oku fokotu'u atu leva 'e he Komisoni' ke kei tauhi pe 'a e mafai lolotonga 'o e Minisitā Fonua' mo e Kapineti' 'i he'ene fekau'aki mo e vahe 'o e ngaahi 'api', ngaahi lisi' mo e fetongi 'o e ngaahi 'api'.

Ko e ngaahi fakatonutonu na`e fokotu'u mai 'i he ngaahi kupu fekau'aki mo e mafai pule':

(i) Vahe 'o e ngaahi 'api'

(a) Ngaahi mafai 'o e Minisitaa'

Na`e kau 'i he ngaahi mafai 'o e Minisitaa' 'i he kupu 19(2) mo e (3) ke vahe 'a e ngaahi 'api' pea mo 'oatu 'a e ngaahi tohi fakangofua. 'Oku fokotu'u mai 'i he fakatonutonu 'i he kupu 6(a) mo e (b) 'o e Lao Fakaangaanga' ke fakangatangata pē 'a e mafai ko ia 'o e Minisitaa' ki hono vahe 'o e ngaahi 'api' mo hono 'oatu ha tohi fakangofua ki he kelekele pē 'o e Pule'anga'. 'Oku 'ikai ke poupou'i 'e he Komisoni 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni' koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e mafai 'o e Minisitā ke ne vahe ha 'api mei ha kelekele 'o ha Nōpele 'o fakatatau mo e kupu 34 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku totonu ke hōhoa 'a e founga ki hono 'oatu 'o e ngaahi tohi fakangofua' mo e ngaahi fale`i 'oku 'oatu 'i lalo `o fokotu'u atu ke fakatonutonu 'a e kupu 14 mo e 15 'o e Lao ki he Kelekele'.

(b) Totonu 'a e Ma'u Tofi'a Tukufakaholo' ke vahe atu ha ngaahi 'api

'Oku `oange ki he ma'u tofi'a tukufakaholo' 'a e mafai 'i he kupu 33 'o e Lao ki he Kelekele' ke ne foaki ha ngaahi lisi mei hono tofi'a'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 10 'o e Lao Fakaangaanga' ke tānaki mahino atu ha mafai ki he ma'u tofi'a' ke ne vahe atu ha 'api pe fakangofua ha lisi 'i hono tofi'a'. 'Oku poupou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' koe'uhi 'e lava ai `e ha tokotaha tala `api pe kole lisi ke tomu'a fakafe`iloaki ki he ma'u tofi'a. 'O kapau 'e tali 'a e kole ko ia' pea 'e 'oatu leva ia ki he Potungāue Fonua' ke lēsisita. 'O kapau 'e 'ikai tali 'a e kole', 'e ngofua ke 'oatu 'e he tokotaha kole' ki he Minisitā Fonua' ke ne to e vakai'i.

FOKOTU'U 100: *KE fakatonutonu 'a e kupu 33 'o e Lao ki he Kelekele' ke fakahā mahino 'a e mafai 'o e ma'u tofi'a tukufakaholo' ke ne vahe ha 'api pe fakangofua ha lisi 'i hono tofi'a'. 'O kapau 'e 'ikai tali 'e he ma'u tofi'a' 'a e tala'api' 'e ngofua ke 'oatu 'a e kole ko ia ki he Minisitā ke ne fakahoko ha tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'O kapau 'e 'ikai tali 'e he Minisitā ha tohi tala'api ki ha kelekele 'i he tofi'a 'o e Pule'anga' 'e malava ke 'oatu ha tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke to e vakai'i 'a e tu'utu'uni ko ia'.*

(c) Ke 'oua na'a fakafisi 'e he Ma'u Tofi'a Tukufakaholo' ha kelekele ke vahe 'api

'Oku fakahā 'i he kupu 34 'o e Lao ki he Kelekele' kuo pau ke fakangofua 'e he taha ma'u tofi'a tukufakaholo' ke ma'u 'e ha taha ha 'api 'i hono tofi'a' 'a ia kuo vahe ki ai 'e he Minisitā Fonua'. 'Oku' ne toe 'oatu pē foki 'a e totonu ki he ma'u tofi'a' ke ne vahe'i ha kongā 'a hono tofi'a' (ko hono lahi 'e fakahā ia 'i ha tu'utu'uni) ke ne ngāue'aki pē 'e ia. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 11 'o e Lao Fakaangaanga' te ne to'o 'e ia 'a e mafai 'o e Minisitā' ke ne vahe ha 'api mei he ngaahi tofi'a tukufakaholo. 'E to e fakamafai'i foki ai 'a e ma'u tofi'a tukufakaholo' ke ne tu'utu'uni ki he lahi 'o e kelekele 'i hono tofi'a' te ne vahe'i ke ne ngāue'aki pē 'e ia 'o 'ikai ke toe tuhu'i pau ia 'i ha tu'utu'uni ('a ia 'e tu'utu'uni ia 'e he Tu'i' 'i he Fakataha Tokoni' 'o fakatatau ki he kupu 22 'o e Lao ki he Kelekele').

'Oku 'ikai ke poupou'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni'. 'Oku totonu ke kei ma'u pē 'e he Minisitā 'a e mafai ke vahe ha ngaahi 'api mei he ngaahi tofi'a tukufakaholo', 'a ia te ne fakahoko ia 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'Ikai ia ko ia pē, ka 'oku 'ikai totonu ia ke fai tu'utu'uni pē 'a e ma'u tofi'a tukufakaholo' ki he lahi 'o e kelekele 'i hono tofi'a' 'e vahe'i ke ne faka'aonga'i ki he'ene ngāue fakafo'ituitui. 'Oku totonu ke tu'utu'uni ki ai 'a e Minisitā Fonua' ia 'o fakatatau ki he fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina' ki mu'a pea fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'o vahe'i pau mai 'a e kongā ko ia'.

FOKOTU'U 101: KE fakatonutonu 'a e kupu 34 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oange ki he Minisitaa' 'a e mafai ke tu'utu'uni ki he lahi 'o e kelekele 'o ha ma'u tofi'a tukufakaholo 'e vahe'i ke ne ngāue'aki fakafo'ituitui 'o fakatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' ki mu'a pea fakahū ia ke fakahoko `e he ngaahi tu'utu'uni'.

(d) 'Oku ngofua ke tala'api 'a e kakai Tonga'

'Oku fakahā 'i he kupu 43(2) 'o e Lao ki he Kelekele' ko e ngaahi tala'api kotoa pē ke 'oatu ia ki he Minisitā Fonua' fakataha mo e tohi ta'u 'o e tokotaha tala'api'. Ko e fakatonutonu 'i he kupu 13 'o e Lao Fakaangaanga' 'oku fokotu'u mai ia ke fakalelei'i 'a e founga hono fakahoko 'o e ngaahi tala'api' 'aki hono 'oatu pē ki he Minisitā Fonua' 'a e ngaahi tala'api ki he kelekele 'o e Pule'anga'. Ko e ngaahi tala'api leva 'i he ngaahi tofi'a tukufakaholo' 'e 'ave pē ia ki he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo'. 'Oku pou'pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' he kuo pau ai ke 'uluaki fakahoko atu 'e he tokotaha kole 'api' 'a 'ene tala'api' ki he ma'u tofi'a. 'E kei 'atā pē ki he tokotaha kole 'api' ke ne ngāue'aki 'a e ngaahi founga fakatonutonu ko ia kuo 'osi fakamatala'i atu ki mu'a' 'o kapau 'oku 'ikai ke fiamālie ki ha tu'utu'uni.

FOKOTU'U 102: KE fakatonutonu 'a e kupu 43(2) 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oatu ki he Minisitā Fonua' 'a e ngaahi tala'api ki he kelekele 'i he tofi'a 'o e Pule'anga' pea ki he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' 'a e ngaahi tala'api ki he kelekele 'i hono tofi'a'.

(ii) Ngaahi Lisi'

Ko e ni'ihi 'o e ngaahi kupu ki he mafai pule' na'e fekau'aki ia mo e ngāue ki he ngaahi lisi' 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi kupu' ni:

(a) Ko e anga 'o e ma'u 'api'

'Oku fakahā 'i he kupu 18(1) 'o e Lao ki he Kelekele' kuo pau ke tapu ke fetongi pe toe lisi atu 'e ha lotu (religious body), kautaha 'ofa ki he masiva' (charitable organization) pe kautaha fe'ofa'ofa ni (social organization) ha kelekele 'oku' nau lisi pe ngāue'aki ia ki ha to e taumu'a kehe mei he taumu'a kuo fakahā 'i he lisi' 'i he taimi na'e fakahoko ai 'a e lisi ko ia' tukukehe kapau kuo 'osi ma'u ha ngofua mei he Kapineti'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu

5 'o e Lao Fakaangaanga 'a e kau Nōpele' te ne fakangangata 'e ia 'a e fiema'u ke fakangofua 'e he Kapineti' ki he ngaahi lisi pē 'i he kelekele Pule'anga' pea tānaki mai leva mo e fiema'u ke ma'u ha fakangofua mei he ma'u tofi'a tukufakaholo' 'o kapau ko e ngaahi lisi ia 'i he ngaahi tofi'a tukufakaholo.

'Oku fakahā 'i he kupu 18(2) 'oku ngofua ke faka'ilo 'e he Minisitā Fonua' ki he Fakamaau Fonua', 'i hano fakangofua mei he Kapineti', 'o ka maumau'i 'a e kupu 18(1). Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 5 'o e Lao Fakaangaanga 'a e kau Nōpele' te ne fakangatanga 'a e fiema'u ke fakangofua mei he Kapineti ki he ngaahi lisi pē 'i he kelekele Pule'anga pea tānaki atu leva mo e fiema'u ke fakangofua pē mei he ma'u tofi'a' 'o kapau 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi tofi'a tukufakaholo'.

Ko e fakatonutonu leva 'e fiema'u ki he kupu 108 'o e Konisitūtone' na'e fai ia 'i he kupu 3 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Konisitūtone 2010 (vakai ki he Fakalahi 11).

'Oku poupou'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni' kā kuo pau ke 'i ai 'a e totonu 'a e tokotaha kole 'oku 'ikai tali 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' 'a 'ene kole' ke ne 'oatu 'a e tu'utu'uni ko ia' ke to e vakai'i 'e he Minisitā Fonua' 'a ia te ne fai tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i mei he Komisoni Kelekele Tau'atāina'. Pea kapau ko e Minisitā 'oku 'ikai ke ne tali ke fakangofua ha me'a fekau'aki mo e kelekele Pule'anga' 'oku totonu ke lava 'e he tokotaha kole 'o 'oatu ia ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke fai ha tu'utu'uni ki ai.

(b) Fakafo'ou 'o e ngaahi lisi'

'Oku fakahā 'i he kupu 36 'o e Lao ki he Kelekele' 'o kapau 'e 'ikai ke fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' pe tokotaha ma'u 'api' ke fakafo'ou ha lisi hili ia ha kole ki ai 'a e tokotaha 'oku 'a'ana 'a e lisi 'i ha māhina 'e tolu ki mu'a pea 'osi 'a e lisi', 'e ngofua ke foaki 'e he Minisitā Fonua', 'i hano fakangofua 'e he Kapineti', ha fakafo'ou 'o e lisi 'i ha vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he lisi 'oku 'amanaki ke 'osi'. 'Oku 'ikai totonu ke to e laka hake 'a e taimi fakakātoa 'o e lisi' 'i he ta'u 'e 99 tukukehe kapau kuo ma'u ha ngofua mei he 'Ene 'Afio 'i he

Fakataha Tokoni'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 12 'o e Lao Fakaangaanga' te ne to'o 'a e mafai 'o e Minisitaa' ke ne foaki ha fakafo'ou 'o ha lisi 'i hano fakangofua 'e he Kapineti' pea tuku pē 'a e mafai ke fakafo'ou 'o ha lisi ki he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' pe tokotaha ma'u 'api'. 'Oku 'ikai ke poupu'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' he 'oku totonu ke kei ma'u pē 'e he Minisitā Fonua 'a e mafai ko ia 'oku foaki 'i he kupu 36 ke ne fakahoko kae fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'O kapau 'e 'ikai fakangofua 'e he Minisitaa' ha kole pehē fekau'aki mo ha kelekele Pule'anga 'e lava pē 'e he tokotaha kole' 'o 'oatu ia ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke nau fai ha tu'utu'uni ki ai.

(c) Lisi atu 'e he tokotaha ma'u 'api' 'a hono kelekele'

'Oku fakahā 'i he kupu 56(i) 'o e Lao ki he Kelekele' 'oku ngofua ke lisi atu 'e he tokotaha ma'u 'api' 'a hono 'api kolo' pe 'api tukuhau' 'i hano fakangofua 'e he Kapineti'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 20 'o e Lao Fakaangaanga' ke tākaki atu 'a e fiema'u ke fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' kapau ko e lisi 'oku 'i hono tofi'a'. 'Oku poupu'i 'e he Komisoni' 'a e fokotu'u ko eni', kā 'o kapau 'e 'ikai fakangofua ia 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo', 'e lava leva ke 'ave `eni ia ki he Minisitaa' ke ne fai tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i `a e Komisoni Kelekele Tau'atāina. 'O kapau 'e 'ikai ke `oatu 'e he Minisitā Fonua' ha ngofua felāve`i mo ha kelekele Pule'anga, 'e lava pē 'e he tokotaha kole' 'o `ave `eni ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke fai ha tu'utu'uni ki ai.

(d) Totonu ke fakafo'ou

'Oku fakahā 'i he kupu 60 'oku 'ikai ngofua ke foaki ha lisi 'a ia 'oku 'i ai ha totonu ke pau ke fakafo'ou (automatic right of renewal) pē ha loto ke ala fakafo'ou (option to renew). Ko e fakafo'ou kotoa pē kuo pau ke fakangofua ia 'e he Kapineti' pea 'e 'ikai lava ke laka hake 'i he ta'u 'e 10 'o kapau ko ha 'api tukuhau.

Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 22 'o e Lao Fakaangaanga' ke fakangofua ke 'i ai ha totonu ke fakafo'ou pe loto ke fakafo'ou 'i he ngaahi lisi 'oku foaki 'i he malumalu 'o e Lao ki

he Kelekele'. 'Oku fakangatangata pē foki 'a e lisi 'o e ngaahi 'api tukuhau' ki he lahi taha ko e ta'u 'e 30 fakakātoa. 'Oku 'ikai ke pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' pea 'oku tuku pē ke 'atā ki he ongo fa'ahi' ke na felotoi ki he lōloa 'o e lisi', kā 'o kapau 'e 'ikai fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo', 'e ngofua ke 'oatu ia ki he Minisitā Fonua' ke ne fai tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'O kapau 'e 'ikai fakangofua 'e he Minisitā Fonua' ha kole fekau'aki mo ha kelekele Pule'anga, 'e lava pē 'e he tokotaha kole' 'o 'ave ia ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke nau fai ha tu'utu'uni ki ai.

(e) Ke ma'u 'a e fakangofua 'a e Kapineti' ki he lisi kotoa pē

'Oku fakahā 'i he kupu 89 'o e Lao ki he Kelekele' 'e 'ikai ke foaki ha lisi tukukehe kapau kuo fakangofua 'e he Kapineti'. 'Oku toe fakahā foki ai 'e 'ikai ngofua ke lisi atu 'e ha uitou 'a e kelekele 'a hono husepāniti kuo pekia'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 24 'o e Lao Fakaangaanga 'a e kau Nōpele' ke fakangatangata 'a e fakangofua 'a e Kapineti' ki he ngaahi lisi pē 'i he kelekele Pule'anga, pea tānaki atu ko e lisi 'o ha kelekele 'oku tu'u 'i he ngaahi tofi'a tukufakaholo' kuo pau ke fakangofua ia 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo'.

'Oku toe fiema'u mo e ngaahi fakatonutonu ki he kupu 114 'o e Konisitūtone' 'o fekau'aki mo e ngaahi taimi 'o e lisi', to e lisi', fetongi lisi' pe fetongi 'o e to e lisi' 'a ia 'oku hā ia 'i he kupu 5 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Konisitūtone 2010.

Makehe mei he fakatonutonu fekau'aki mo e totonu 'a e uitou' 'a ia kuo 'osi fai ki ai 'a e fakamatala 'i he Vahe 3, fakataha mo e ngaahi fokotu'u totonu ki ai', 'oku pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni' 'o kapau 'e 'ave 'a e fakangofua 'e he Kapineti' ki he Minisitā Fonua' (ke hōhoa mo e ngaahi fokotu'u 'i he Vahe 5 mo e 7 ke 'ave 'a e ngaahi mafai 'o e Kapineti' mo e Fakataha Tokoni' ki he Minisitā Fonua'), pea kapau 'oku 'ikai fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo', 'e ngofua ke 'ave ia' ki he Minisitā' ke fai tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'O kapau 'e 'ikai fakangofua 'e he

Minisitaa' fekau'aki mo ha kelekele Pule'anga, 'e lava pē 'e he tokotaha kole' 'o `ave 'a e ia ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' ke fai tu'utu'uni ki ai.

(f) Taimi 'o e ngaahi lisi'

'Oku fakahā 'i he kupu 105 'o e Konisitūtone' 'oku 'i he Kapineti ke fai tu'utu'uni ki he taimi 'o e ngaahi lisi', tukukehe 'a e ngaahi lisi 'oku lōloa ange 'i he ta'u 'e 99 'a ia kuo pau ke fakangofua ia 'e he Fakataha Tokori'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 2 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Konisitūtone 2010 ke foaki `a e mafai ki he Kapineti' ke tu'utu'uni ki he taimi 'o e ngaahi lisi 'i he kelekele Pule'anga' pea ki he kau ma'u tofi'a tukufakaholo' 'a e mafai ke tu'utu'uni ki he taimi 'o e ngaahi lisi 'i he ngaahi tofi'a tukufakaholo'.

FOKOTU'U 103: KE fakatonutonu 'a e kupu 18(1)-(2), 36, 56(i), 60 mo e 89 'o e Lao ki he Kelekele mo e kupu 108 mo e 114 'o e Konisitūtone' ke 'ave 'a e mafai 'o e Kapineti' mo e Fakataha Tokoni' ki he Minisitā Fonua' pea ke fakangatangata pē ia ki he ngaahi lisi 'i he Kelekele Pule'anga. 'Oku totonu ke ma'u `a e fakangofua `a e ma'u tofi'a' ki he ngaahi lisi 'i hono tofi'a', pea kapau 'e 'ikai ke ne tali pē ko e 'ikai fai ha felotoi, 'e lava ke 'ave leva ia' ki he Minisitā Fonua' ke fai tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'E lava ke fakahu atu ha tangi fekau'aki mo ha fai tu'utu'uni 'a e Minisitaa' ki ha kelekele 'i ha tofi'a tukufakaholo pe 'i ha Kelekele Pule'anga ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'. Ko e ngaahi lisi kotoa pē 'oku lahi hake 'i he ta'u 'e 99 'e fiema'u ke fakangofua ia 'e he Minisitaa' 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' pea 'e lava pē ke fakahoko ha toe tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele'.

(iii) Vahevahe 'o e ngaahi 'api'

(a) Vahevahe 'o e kelekele' ki he ngaahi 'api 'oku lahi hake 'i he lahi 'oku tu'utu'uni 'e he lao'

'Oku fakahā 'i he kupu 47 'o e Lao ki he Kelekele' 'e ngofua ke vahevahe 'e ha ma'u tofi'a tukufakaholo ha kelekele ki he ngaahi 'api 'o laka hake 'i he lahi 'oku tu'utu'uni 'e he Lao ki he Kelekele' kā kuo pau ke fakangofua ia mei he Kapineti'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i

he kupu 15 'o e Lao Fakaangaanga' ke to'o 'a e fiema'u ko ia ke fakangofua 'e he Kapineti' ha kole ke vahevahe ha kelekele pehē. 'Oku 'ikai poupou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' pea 'oku fokotu'u atu ai ke 'ave pē 'a e mafai 'o e Kapineti' ki he Minisitā Fonua' ke ne fakangofua. 'E fakahoko 'e he Minisitaa' `eni 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'.

FOKOTU'U 104: KE fakatonutonu 'a e kupu 47 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'ave 'a e mafai ke fakangofua ha vahevahe 'o ha kelekele mei he Kapineti' ki he Minisitaa'. 'E fakahoko 'e he Minisitaa' `eni 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'. 'E lava pē ke fakahū atu ha tangi ki he Fakamaau`anga Fakatonutonu Kelekelè koe'uhi ko e tu'utu'uni 'a e Minisitaa'.

(b) Vahevahe `o e 'api kolo' mo e 'api tukuhau'

'Oku fakahā 'i he kupu 51(1) 'o e Lao ki he Kelekele' 'oku lava ke toe vahevahe ha 'api kolo 'oku 'ikai ke si'isi'i hifo hono lahi' 'i he sikuea mita 'e 1618.7 `i hano fai ha tohi kole ki he Minisitaa' pea 'e `ikai ke ne tali ha ngaahi `api mei ai 'e toe si'i hifo hono lahi' 'i he sikuea mita 'e 752. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 17 'o e Lao Fakaangaanga 'a e kau Nōpele' ke tānaki atu 'a e fiema'u ke fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' ha tofi 'o kapau ko e ngaahi `api' mei he ngaahi tofi'a tukufakaholo'.

'Oku fakahā 'i he kupu 53(1) 'o e Lao ki he Kelekele' 'oku lava ke to e vahevahe atu 'e he Minisitā Fonua' ha 'api tukuhau 'o kapau 'e fakangofua 'e he Kapineti'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 18 'o e Lao Fakaangaanga' 'oku ne tānaki mai ke fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' 'o kapau ko e vahevahe 'i he ngaahi tofi'a tukufakaholo.

'Oku poupou'i 'e he Komisoni' 'a e fokotu'u ko eni' kā 'o kapau 'e 'ikai fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo'; 'e lava ke 'ave ia' ki he Minisitā Fonua' ke ne fai tu'utu'uni ki ai 'o fakatatau ki he fale'i `a e Komisoni Kelekele Tau'atāina'.

FOKOTU'U 105: KE fakatonutonu 'a e kupu 51(1) mo e 53(1) 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'ave 'a e mafai ke fakangofua 'o ha to e vahevahe 'o ha 'api mei he Kapineti' ki he Minisitaa' pea ke fakangatangata pe ia ki he kelekele Pule'anga. Kuo pau ke fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' ha vahevahe 'i hono tofi'a' pea kapau 'e 'ikai te ne fakangofua 'e lava ke 'oatu ia ki he Minisitā Fonua ke ne vakai'i. 'E fakahoko 'e he Minisitā 'ene tu'utu'uni 'o fakatatau ki he fale'i 'a e Komisoni Kelekele Tau'atainaa'. 'E lava ke fakahū atu ha tangi ki he Fakamaau'anga Fakatonutonu Kelekele' koe'uhi ko e tu'utu'uni 'a e Minisitaa'.

(c) Ngaahi lisi ki he kau ma'u 'api 'oku lahi hake honau 'api 'i he lahi 'oku tu'utu'uni 'e he lao'
'Oku fakahā 'i he kupu 91(1) 'o e Lao ki he Kelekele' 'o kapau 'oku 'i ai ha taha ma'u 'api tukuhau 'oku laka 'a e 'elia 'o e 'api ko ia 'oku' ne ma'u' 'i he lahi 'oku tu'utu'uni 'e he lao', 'e lava ke fakahā 'e he Minisitaa' ki he tokotaha ko ia' te ne to e vahevahe 'a e 'api ko ia' ke vahe atu ai ki he tokotaha tatau mei he kelekele pē ko ia hano 'api tukuhau 'oku lahi tatau mo e lahi 'oku tu'utu'uni 'e he lao'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 25 'o e Lao Fakaangaanga' 'oku' ne fakangatangata 'a e mafai ko ia 'o e Minisitaa' ki he kelekele Pule'anga' pē pea tānaki atu ke fakamafai'i 'a e tokotaha ma'u tofi'a' ke ne fai `a e me`a tatau kapau ko e kelekele' `oku tu`u ia `i he ngaahi tofi'a tukufakaholo'. 'Oku 'ikai pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' koe'uhi 'oku totonu ko e me`a ia' ki he Minisitaa' ke ne fakahoko 'o fakatatau ki he fale'i `a e Komisoni Kelekele Tau'atāinaa'.

(iv) Fetongi 'o e ngaahi 'api'

'Oku fakahā 'i he kupu 55 'o e Lao ki he Kelekele' 'oku ngofua 'a e fetongi 'api' kā kuo pau ke toki fakangofua pē `e he Kapineti' pea 'oku kau heni mo e fakangofua ki ha fakafetongi 'o ha 'api 'oku lolotonga ma'u fakatalāsiti ma'a ha taha 'oku kei ta'u si'i. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai 'i he kupu 19 'o e Lao Fakaangaanga' 'oku ne fakangatangata 'a e fiema'u ke fakangofua mei he Kapineti' ha fetongi 'api ki he ngaahi 'api pē 'i he kelekele Pule'anga, pea tānaki mai ke fiema'u ke fakangofua 'e he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' ha fetongi 'api 'o kapau ko e kelekele 'i he ngaahi tofi'a tukufakaholo'. Ka `i he kelekele 'oku ma'u fakatalāsiti' 'e toki fakangofua pē ia 'e he Fakamaau'anga'.

‘Oku poupou’i ‘e he Komisoni’ ‘a e fakatonutonu ko eni’, kā ‘o kapau ‘e ‘ikai fakangofua ia ‘e he ma’u tofi’a tukufakaholo’, ‘e lava ke ‘oatu ia ki he Minisitā Fonua’ ki ha`ane tu`utu`uni ki ai ‘o fakatatau ki he fale’i `a e Komisoni Kelekele Tau`atāina’. Kaneongo ia, ‘oku totonu ko e fakangofua ko ia `e he Kapineti’ `a e fetongi ‘api `i he Kelekele Pule`anga `oku totonu ke fetongi ia ki he ki he Minisitā Fonua’ ke hōhoa tatau mo e ngaahi fokotu`u ‘i he Vahe 5 mo e 7 ke ‘ave ki he Minisitaa’ ‘a e ngaahi mafai fakakelekele kotoa pē ‘oku lolotonga ‘i he Kapineti’ mo e Fakataha Tokoni’. ‘Oku totonu foki ke lava ha kelekele ‘oku ma’u fakatalāsiti ma’a ha tokotaha kei ta’u si’i ‘o fakafetongi kapau ‘e fakangofua ia ‘e he Minisitā Fonua’ kae ‘ikai ko e Kapineti’ pe Fakamaau’anga’.

FOKOTU’U 106: KE fakatonutonu ‘a e kupu 55 ‘o e Lao ki he Kelekele’ ke fiema`u ke fakangofua ‘e he Minisitā Fonua’ ‘a e ngaahi fakafetongi ‘api ‘i he Kelekele Pule’anga’. Kuo pau ke fiema`u foki mo e fakangofua `a e tokotaha ma’u tofi’a tukufakaholo’ ‘o kapau ko ha kelekele ‘i hono tofi’a’, kā ‘o kapau ‘e ‘ikai ke ne tali, ‘e lava ke ‘oatu ia ki he Minisitā Fonua’. Kuo pau ke fakangofua mei he Minisitaa’ ha fakafetongi ‘o ha ‘api ‘oku ma’u fakatalāsiti ma’a ha taha kei ta’u si’i ‘o tatau aipē pē ko e ‘api ‘i he Kelekele Pule’anga pe tofi’a tukufakaholo. ‘E fai tu`utu`uni `a e Minisitaa’ ‘o fakatatau ki he fale’i ‘a e Komisoni Kelekele Tau`atāina’. ‘E lava ke fakahū atu ha tangi ki he Fakamaau’anga Fakatonutonu Kelekele’koe`uhi ko etu`utu`uni `a e Minisitaa’.

(v) Fanongonongo ‘o e ‘amanaki ke puke ‘a e kelekele mōkisi

‘Oku fakahā ‘i he kupu 109(1) ‘o e Lao ki he Kelekele’ ‘o kapau `oku ta`e malava ‘e he mokasoa’ hono ngaahi fatongia ‘i he mokisi’, kuo pau ke ‘oatu ‘e he mokasi’ ha fanongonongo ki he Minisitaa’ pea mo e mokasoa’ fakatou`osi ‘i he ‘aho ‘e 14 `o e `amanaki ke ne puke ‘a e kelekele’. Ko e fakatonutonu ‘oku fokotu`u mai ‘i he kupu 29 ‘o e Lao Fakaangaanga’ `a e kau Nōpele’ ke fiema`u foki ke tufa `a e fanongonongo ki he tokotaha ma’u tofi’a tukufakaholo’. ‘Oku poupou’i ‘e he Komisoni’ ‘a e fokotu`u ko eni’ koe`uhi ke nau mea’i ai `a e tu`unga `o e kelekele ko ia ‘i honau ngaahi tofi’a’.

FOKOTU'U 107: KE fakatonutonu 'a e kupu 109(1) 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'oatu ki he tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo' ha fanongonongo 'o e 'amanaki ke puke ha kelekele kuo mokisi koe'uhi ko e ta'e malava 'a e aleapau mokisi kapau ko e kelekeleko ia `oku tu`u 'i hono tofi'a'.

8.1.2 NGAHI KUPU KEHE'

Apart from the governance provisions discussed above, some amendments in the Nobles' Bill related to other provisions of the Land Act.

Makehe ange mei he ngaahi kupu ki he mafai pule' 'a ia kuo 'osi fakamatala'i atu `i `olunga', na'e 'i ai mo e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga 'a e kau Nōpele' na'e fekau'aki ia mo e ngaahi kupu kehe 'o e Lao ki he Kelekele'.

(i) Ngāue'aki 'o e "Tu'i' he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni"

'Oku fokotu'u mai ha ngaahi fakatonutonu²⁹ ki he kupu 11, 19(3), 22(1), 36(1), 124(3), 141(1) mo e 143(1) 'o e Lao ki he Kelekele ke ngāue'aki tatau 'i he ngaahi kupu ko `eni 'a e "Tu'i 'i he Fakataha Tokoni" pe "'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni" kae 'ikai ko e "Tu'i 'i he loto ki ai 'a e Fakataha Tokoni". 'Oku fakahoko 'a e fakatonutonu ko eni' ke faitatau mo e ngaahi fakatonutonu lahi kuo fai ki he Konisitūtone'. 'Oku poupu'i 'e he Komisoni 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni'.

FOKOTU'U 108: KE fakatonutonu 'a e kupu 11, 19(3), 22(1), 36(1), 124(3), 141(1) mo e 143(1) 'o e Lao ki he Kelekele' ke ngāue'aki tatau 'a e "Tu'i' 'i he Fakataha Tokoni"' pē "'Ene 'Afio' 'i he Fakataha Tokoni"' 'i he Lao ki he Kelekele' hono kotoa.

(ii) Ke 'oua na'a nofo ha muli 'i ha kelekele

Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai³⁰ ki he kupu 14, 15, 19(4) mo e 93 'o e Lao ki he Kelekele 'e to'o ai 'a e fiema'u ke ma'u 'e ha muli ('a ia ko e tokotaha 'oku 'ikai ko e Tonga) ha tohi

²⁹ 'I he kupu 2, 6, 7, 12, 30, 32 mo e 34 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010

³⁰ 'I he kupu 3, 4, 6, 26 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010

fakangofua mei he Minisitā Fonua' ki mu'a pea' ne toki nofo 'i ha kelekele ko e nofo`anga. 'E kei fiema'u pē ke ma'u ha tohi fakangofua ki mu'a pea nofo ha muli 'i ha kelekele 'o ngāue'aki ia ki he ngaahi 'uhinga fakakomēsiale.

Koe'uhi' ko e fakamatala 'i he Vahe 6 'o fekau'aki mo e aleapau nofo totongi', 'oku pou pou'i 'e he Komisoni ke ngāue'aki 'a e ngaahi aleapau nofo totongi ke pule'i 'a e nofo ha muli 'i ha kelekele kae 'oua 'e toe ngāue'aki 'a e tohi fakangofua 'o tatau aipē pe ko e kelekele ke nofo ai pe ngāue'aki ki ha 'uhinga fakakomēsiale. 'E lelei ange hono malu'i 'e he aleapau nofo totongi 'a e totonu 'a e Tonga 'oku 'o'ona 'a e 'api' pea `oku mahu'inga `eni koe`uhi na'e tokanga 'a e kakai 'i he ngaahi fakataha' ki he faka'au ke tokolahi ange 'a e kakai/hako`i Siaina 'oku' nau nofo he ngaahi kelekele 'i Tonga ni. 'E fakahā pau 'i he aleapau nofo totongi' 'a e ngaahi makatu'unga `oku fai ai `a e nofo 'i he kelekele' 'o kau ai 'a e taimi, totongi mo ha toe ngaahi me'a kehe pē 'e fekau'aki tonu mo e kelekele ke fai ai `a e nofo' pe `oku makehe `i he vā 'o e ongo fa'ahi ki he aleapau nofo totongi'.

'Oku 'ikai ke pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fakatonutonu 'i he Lao Fakaangaanga ki he me`a' ni. 'Oku totonu ke pule'i 'a e nofo 'a ha muli 'i ha kelekele 'aki ha aleapau nofo totongi pea 'oku totonu ke fakatonutonu fakatatau ki ai 'a e ngaahi kupu ni.

FOKOTU'U 109: KE fakatonutonu 'a e kupu 14, 15, 19(4) mo e 93 'o e Lao ki he Kelekele' ke to'o 'a e fiema'u ke foaki 'e he Minisitā Fonua' ha tohi fakangofua ki mu'a pea toki nofo pe ngāue fakakomēsiale ha muli ('ikai ko ha Tonga) 'i ha kelekele 'i Tonga' ni. 'Oku totonu ke pule'i 'a e nofo pehē 'a ha muli 'aki ha aleapau nofo totongi 'i he vā 'o e tokotaha ma'u 'api' mo e tokotaha 'e nofo 'i ai'.

(iii) Fokotu'u 'o ha tokotaha talāsiti

'Oku foaki 'e he kupu 19(8) 'o e Lao ki he Kelekele' 'a e mafai ki he Minisitā Fonua' ke ne fakanofu ha tokotaha talāsiti ke ne fakafofonga'i ha tokotaha Tonga ('a ia 'oku 'ikai ko ha Nōpele pe matāpule) 'a ia 'oku 'i ai ha'ane totonu ko e 'ea hoko ki ha kelekele kā 'oku te'eki ke ne a'usia 'a e ta'u motu'a 'oku fakahā 'e he lao 'e lava ai ke hoko ko ha tokotaha 'ea. 'Oku

fokotu'u mai 'i he kupu 6 'o e Lao Fakaangaanga' ha fakatonutonu 'o e kupu ko eni'. Fakatatau ki he fakamatala fakamahino', `oku feinga `a e fakatonutonu' ke fakangatangata ki he mahina`e 6 `a e taimi ke fai ai ha tohi kole ki he Fakamaau'anga' ke fakanofu ha tokotaha (pe kau) talāsiti pea toki hili ia pea toki lava leva 'e he Minisitā ke ne fai `a e fakanofu'.

Ko e Foomu 9 'i he Tepile IX 'o e Lao ki he Kelekele' `oku tu'utu'uni ke ngāue'aki ia ki he taumu'a ko eni'. Lolotonga 'a e ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo e kakai' pea 'i he ngaahi faka'eke'eke na'e fakahoko 'i he Konga 'Uluaki', na'e 'ikai ha me`a fekau'aki mo ha tuai hano fokotu'u 'e he Minisitaa' ha tokotaha talāsiti 'i hano fiema'u. 'Oku totonu pē ke fakahā ki he Potungāue 'e he `ea pe ko e tokotaha 'oku' ne tauhi ia 'i he taimi `oku fakahoko ai 'a e fuakava 'ea, 'i loto 'i he ta'u 'e taha mei he mate 'a e tokotaha ma'u 'api', 'oku kei ta'u si'i 'a e 'ea' pea 'e fiema'u ke fokotu'u ha tokotaha talāsiti. 'Oku poupou'i 'e he Komisoni' 'a e fokotu'u fakatonutonu ko eni' ke fakahoko 'a e tohi kole ki he Fakamaau'anga ke fakanofu ha tokotaha talāsiti 'i loto 'i he māhina 'e ono mei he 'aho na'e mate ai 'a e tokotaha ma'u 'api' pea hili ia 'e lava leva 'e he Minisitā 'o fai `a e fakanofu.

FOKOTU'U 110: KE fakatonutonu 'a e kupu 19(8) 'o e Lao ki he Kelekele' ke 'ai ha fakangatangata 'o e taimi ke fokotu'u ai 'e he Fakamaau'anga' ha tokotaha talāsiti, 'a ia ke fakahoko ia 'i loto 'i he māhina 'e ono mei he 'aho na'e mate ai 'a e tokotaha ma'u 'api' pea ka 'osi 'a e taimi ko ia' 'e ngofua leva ke fokotu'u 'e he Minisitaa' ha taha.

(iv) Founa 'e taha 'a hono totongi 'o e totongi lisi' ki he ma'u tofi'a' mo e kau ma'u 'api

Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai ki he kupu 19(7) 'o e Lao ki he Kelekele' ke lava 'e he Minisitā Fonua', 'a ia 'oku ne tānaki 'a e totongi lisi' ma'a e kau ma'u tofi'a' mo e kau ma'u kelekele', 'o lava leva ke ne totongi atu ia ki ha tokotaha kehe 'e fili atu 'e he tokotaha ma'u tofi'a' pe ma'u 'api' 'i ha tohi kae 'oua 'e totongi ia ki he Fale Pa'anga `o e Pule'anga'.

Kaneongo ia, 'e faingata'a ia ke totongi hangatonu atu 'e he Minisitaa' 'a e totongi lisi' ki ha taha kehe kuo fili ke ne ma'u ia koe'uhi' ko e pa'anga kotoa pē 'oku totongi atu mei he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' kuo pau ke fakafou ia `i he Fale Pa'anga, tukukehe `a e ngaahi

fakamole `oku fai mei he `akauni pa`anga ngāue`. `E to e hilifaki atu heni ia ha to e fakakavenga ki he Potungāue` lolotonga ia `oku fakahoko lelei pē `e Fale Pa`anga ia `a e fatongia ko eni`. Na`e `ikai ke ma`u `e he Komisoni` ia ha lāunga mei he kakai` fekau`aki mo e me`a` ni pea `oku `ikai ke `i ai ha makatu`unga lelei ia ke fai `a e liliu ko `eni `i he taimi` ni. `Oku `ikai ai ke poupou`i `e he Komisoni` `a e fakatonutonu ko eni`.

Na`e to e fokotu`u mai foki `i he fakatonutonu ko eni` ke fakapekia `a e pēseti `e hongofulu `oku to`o mei he totongi lisi` (`a ia kuo pau ke to`o `e he Fale Pa`anga mei he totongi lisi`) pea fetongi `aki ia `a e pēseti `e ua mo e konga. `Oku mahino ki he Komisoni ko e peseti `e 10 ko ia `oku to`o ko e peseti `e 10 ia `o e Lao Tute Sitāmpa`. Kaneongo `eni, na`e `osi fakapekia `a e Lao ki he Tute Sitamipa` `o kamata lau mei he `aho 30 `Aokosi 2010. Neongo `oku `ikai ke to e hilifaki ha tute sitamipa ka `oku kei hilifaki pē `a e tukupau ngāue`aki. Na`e `ikai `asi `i he fakamatala fakamahino ki he Lao Fakaangaanga` `a e `uhinga hono fokotu`u mai ko ia ke fetongi `aki `a e pēseti `e 10 `a e pēseti `e ua mo e konga`. `E lava pē ia ko e fakataumu`a ke fua`aki `a e fakamole fakangāue ki hono tānaki mai mo to e totongi atu `a e ngaahi totongi lisi`. Kaneongo ia `oku fe`unga pē `a e pēseti `e 15 `oku to`o `i he tute ngaue`aki` ke ne feau ha ngaahi fakamole fekau`aki mo hono tānaki `o `e ngaahi totongi lisi`. `I he`ene pehē, `oku `ikai ke poupou`i `e he Komisoni` `a e fakatonutonu ko eni`.

Koe`uhi` ko e ngaahi fakatonutonu ki he kupu 19(7) `o e Lao ki he Kelekele` `a ia na`e fokotu`u mai fekau`aki mo e founa fo`ou ke totongi atu ai `a e totongi lisi`, na`e fokotu`u mai mo ha ngaahi fakatonutonu ki he kupu 31 mo e 57(2) `o e Lao ki he Kelekele` `a ia `oku na fekau`aki pē. Neongo ia`, koe`uhi kuo `ikai ke poupou`i `e he Komisoni` `a e ngaahi fakatonutonu kuo fokotu`u mai ki he kupu 19(7), `oku `i ai `a e fakakaukau tatau ki he ngaahi fakatonutonu ki he kupu 31 mo e 57(2) koe`uhi` ke hōhoa tatau. `Oku `ikai ke poupou`i `e he Komisoni` `a e ngaahi fakatonutonu ko eni`.

(v) Hilifaki 'o e ngaahi tautea 'i he ngaahi tu'utu'uni'

'Oku 'omai 'i he kupu 22(4) 'o e Lao ki he Kelekele' 'a e tautea ki hano maumau'i 'o ha ngaahi tu'utu'uni kuo fa'u 'i he malumalu 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku fokotu'u mai 'i he kupu 7 'o e Lao Fakaangaanga' ke fakapekia 'a e kupu si'i (4) 'o e kupu 22 pea fetongi ia `aki ha pehē ko ha ngaahi tu`utu`uni pē kuo fa'u `e lava ke fokotu`u ki ai ha ngaahi tautea ki hano maumau`i `o e ngaahi tu`utu`uni ko ia. 'Oku poupou'i 'e he Komisoni 'a e fakatonutonu ko eni' koe`uhi he 'e malava ai `a e tautea `oku fokotu`u ke fe`unga mo e mafatukituki 'o e maumau tu'utu'uni.

FOKOTU'U 111: Ke fakapekia 'a e kupu 22(4) 'o e Lao ki he Kelekele pea fetongi 'aki ia 'a e fakalea fo`ou 'oku fokotu`u 'i he kupu 7 'o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010.

(vi) Ke fakamahino 'e he Minisitaa' 'a e ngaahi ngata'anga'

'Oku fakahā 'i he kupu 23(4) 'o e Lao ki he Kelekele' "'e ngofua" ki he Minisitaa', koe`uhi ke 'i fakamahino 'a e ngaahi `api mo e ngaahi ngata'anga 'o e 'api 'o e kau ma'u kelekele', ke ne 'oatu ha fanongonongo ki he tokotaha ma'u 'api' pe ko hano fakafofonga 'i he vahefonua 'a ia 'oku tu'u ai 'a e kelekele 'oku fai ki ai 'a e ngāue'. Ko e fiema'u ko eni' 'oku 'ikai pau ia ke fai fakamamafa'i (discretionary) ia 'i he'ene hā 'i he tohi faka-Pilitānia 'o e Lao ki he Kelekele' 'a ia 'oku ngaue'aki ai 'a e fo'i-lea ko e "may" kā 'oku fakamamafa'i ia 'i he tohi faka-Tonga 'o e Lao ki he Kelekele' 'o ngaue'aki 'a e fo'i lea ko e "kuo pau" pe "shall". 'Oku fokotu'u 'i he fakatonutonu 'i he kupu 8 'o e Lao Fakaangaanga' ke fakatonutonu 'a e fakalea 'i he tohi faka-Pilitānia ke to'o 'a e "may" kae fetongi 'aki: 'a e "shall" koe`uhi ke 'uhinga tatau mo e tohi faka-Tonga'. 'Oku poupou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni'. 'Oku toe fakatokanga'i foki 'e he Komisoni' 'a e mahu'inga ke fakamahino 'a e ngaahi ngata'anga koe`uhi' ko e ngaahi tōnounou 'i he ngaahi lēkooti 'a e Potungāue' 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'i he Vahe 4.

FOKOTU'U 112: KE fakatonutonu 'a e kupu 23(4) 'o e Lao ki he Kelekele', 'i he lea faka-Pilitānia pē, 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he kupu 8 'o e Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010.

(vii) Ta'u motu'a 'oku ma'u ai 'a e totonu ke ma'u 'api'

Ko e fakatonutonu ki he kupu 43 mo e 51(1) 'o e Lao ki he Kelekele' 'oku fokotu'u ai ke hiki hake 'a e ta'u motu'a ke ngofua ai 'a e ma'u 'api' mei he ta'u 16 ki he ta'u 21. 'E hoko `eni ke faitatau ai 'a e ta'u fakalao mo e ta'u fakalao `oku `asi 'i he ngaahi lao kehe 'i Tonga' ni'. 'Oku poupou'i 'e he Komisoni 'a e fakatonutonu ko eni', 'a ia 'na`e `osi fakamatala'i atu 'i he Vahe 3 fakataha mo e fokotu'u fe'unga ki ai.

(viii) 'Api kuo mole

Ko e fakatonutonu na`e feinga mai `a e kau Nōpele' `i he`enau Lao Fakaangaanga' ke fokotu`u ki he kupu 44 'o e Lao ki he Kelekele' `o tānaki atu ha fiema'u ke toe fakakaukau'i ia ki mu'a pea toki fakahoko hano `eke`i `a e tokotaha ma`u `api' ke to`o `a hono 'api hili ia hano li'aki 'o laka hake 'i he ta'u 'e ua. `Oku hanga `e he fakatonutonu' `o 'oange ki ha taha ma'u 'api' ke ne fai ha ngāue ke fakapapau'i 'oku faka`aonga'i 'a hono 'api' lolotonga `ene mavahe koe'uhi' ke `oua `e mole. 'Oku ne faka'ai'ai foki `a e kau ma'u 'api' ke ngāue'aki mo fakalalakaka'i 'a honau kelekele' kae 'oua 'e tukunoa'i. 'Oku poupou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' 'a ia na`e to e fakamatala'i atu 'i he Vahe 3 fakataha mo e fokotu'u fe'unga mo ia.

(ix) Ngaahi tu'utu'uni ki he to'o 'o ha kelekele ke vahe 'api

'Oku 'ikai poupou'i 'e he Komisoni 'a e fokotu'u ko ia 'i he Lao Fakaangaanga 'a e kau Nōpele' ke fakapekia 'a e kupu 50 `o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku 'ikai ke 'omai 'i he fakamatala fakamahino ki he Lao Fakaangaanga' ha ngaahi 'uhinga pau ki hono fakapekia' kā 'oku tui 'a e Komisoni' 'e hoko eni ke to'o ai 'a e ki'i founa 'oku ala pule'i 'aki hono vahe atu 'e he kau ma'u tofi'a tukufakaholo' 'a e ngaahi 'api' mei honau ngaahi tofi'a'. 'Oku 'omai foki 'i he kupu tatau 'i he'ene tu'u 'i he lolotonga' ha fakahinohino ke tataki 'aki e kau ma'u tofi'a' 'i he`enau fakakaukau'i 'a hono vahe atu 'o ha 'api.

(x) Lisi atu 'o e kelekele 'e ha uitou

Na'e fokotu'u mai 'a e fakatonutonu ki he kupu 56(ii) 'o e Lao ki he Kelekele' ke fakangofua ha uitou ke ne lisi atu ha kelekele 'a ia 'oku ne lolotonga fakauitou ai' 'o kapau 'e loto ki ai 'a e 'ea'.

'Oku pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' 'a ia na'e `osi fakamatala'i atu 'i he Vahe 3 'o e Lipooti' ni fakataha mo e fokotu'u fe'unga mo ia.

(xi) Ta'ofi pe malu'i 'aki 'o e kelekele 'o makatu'unga ai ha 'ikai fakangofua hano lisi

'Oku fakahā 'i he kupu 56(v) 'o e Lao ki he Kelekele' ko ha mōkisi pē 'a e makatu'unga 'e malava ai ke ta'ofi hano foaki 'o ha lisi 'o ha kelekele. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai' ke fakakau mai mo ha ngaahi ta'ofi pe totonu kehe 'oku fekau'aki mo e kelekele ko ia'. 'Oku pou pou'i 'e he Komisoni 'a e fakatonutonu ko eni' ke fakakau mai ki ai ha totonu pē 'oku foaki 'i he Lao ki he Kelekele' kae 'ikai kau ai ha toe lao kehe.

FOKOTU'U 113: KE fakatonutonu 'a e kupu 56(v) 'o e Lao ki he Kelekele' ke fakakau ki ai 'a e ngaahi ta'ofi mo e ngaahi totonu ki he kelekele koia 'oku foaki 'i he Lao ki he Kelekele'.

(xii) Totongi 'oku ala hilifaki ki ha lisi

'Oku fakahā 'i he kupu 57(1) 'o e Lao ki he Kelekele' ko e \$10 (pa`anga) ki he 'eka 'a e tu'unga 'o ha totongi lisi 'e ala totongi koe'uhi ko ha lisi, tukukehe 'o kapau 'e liliu ia 'e he 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni'. 'I ha Tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni' 'i he 1978 na'e tala ai ko e totongi lisi' 'e fakatatau pē ia ki ha felotoi 'a e ongo fa'ahi'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u te ne fakapekia 'e ia 'a e fakalea lolotonga kae fetongi 'aki 'a e fakalea 'o e Tu'utu'uni ko ia'. 'Oku pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko `eni'.

FOKOTU'U 114: KE fakapekia 'a e kupu 57(1) 'o e Lao ki he Kelekele' pea fetongi'aki 'a e fakalea fo'ou 'oku fokotu'u atu 'i he kupu 21 'o e Lao Fakaanganga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010.

(xiii) Tautea ki he tokotaha ma'u tofi'a 'oku 'ikai ke ne 'oatu ha tali totongi 'o ha totongi lisi

'Oku fakahā 'i he kupu 65(2) 'o e Lao ki he Kelekele' ko ha maumau lao ki ha tokotaha ma'u tofi'a tukufakaholo 'oku 'ikai ke ne 'oatu ha tali totongi 'o ha totongi lisi na'e ma'u mei ha tokotaha ma'u kelekele. 'O kapau 'e halaia ko e tautea ki ai' ko e pa'anga 'e 4. 'Oku fokotu'u mai 'i he Lao Fakaanganga' ke fakapekia 'a e kupu si'i ko eni'. Ko e maumau lao' ni na'e 'ikai ko e ta'e faipau ki he fiema'u `a e kupu si'i (1) ke tauhi ha tohi lisi, ka ko e 'ikai ke 'oatu ha tali

totongi ki ha totongi lisi. Ko ha ki'i me'a si'isi'i eni ia pea ko e tautea ki ai 'oku fu'u si'isi'i mo ia pea 'e mole taimi ia `a e Fakamaau'anga' ia 'i ha hopo pehe' ni. 'Oku 'i ai mo e tui 'oku te'eki fakahoko ha faka'ilo ia 'o ha maumau lao pehe' ni 'i he kuohili'. 'Oku pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni'.

FOKOTU'U 115: KE fakapekia 'a e kupu 65(2) 'o e Lao ki he Kelekele'.

(xiv) Ngaahi lipooti ki he Kapineti'

'Oku fakahā 'i he kupu 95 'o e Lao ki he Kelekele' kuo pau ke fakahū atu ki he Kapineti' ke fakangofua mei ai ha ngaahi tohi kole lisi 'i he malumalu 'o e kupu 90 mo e 91 'o e Lao ki he Kelekele' pea ke 'oatu fakataha ia mo ha lipooti mei he Talēkita Ngoue 'o hangē ko ia 'oku tu'utu'uni 'i he kupu 94 `o e Lao ki he Kelekele'. Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai he Lao Fakaangaanga ke tānaki atu ha kupu si'i (2) fo'ou ki he kupu ko eni' ke fakangatangata pē hono ngaue'aki' ki he ngaahi lisi 'i he Kelekele Pule'anga. 'Oku 'ikai pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni' koe'uhi 'oku totonu ke ngāue'aki 'a e ngaahi kupu' ni ki he ngaahi lisi kotoa pē.

(xv) Lesisita 'o e ngaahi kavieti (caveats)

Ko e fakatonutonu `oku fiema`u 'e he Lao Fakaangaanga' ki he kupu 107(1) mo e 131 'o e Lao ki he Kelekele' ke tānaki atu 'a e "ngaahi kavieti" ki he lisi 'o e ngaahi tohi 'oku totonu ke lēsisita, 'a ia `e uesia ai ha mōkisi pe lisi. 'Oku pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni'.

FOKOTU'U 116: KE fakatonutonu 'a e kupu 107(1) mo e 131 'o e Lao ki he Kelekele' 'aki hono tānaki atu 'a e "ngaahi kavieti" ki he lisi 'o e ngaahi tohi 'oku fiema'u ke lesisita 'i he ngaahi kupu ko ia'.

(xvi) Lesisita 'o e tohi fakamo'oni lisi

'Oku 'omai 'i he kupu 110 'o e Konisitūtone' 'a e ngaahi tu'unga ki hono lesisita ha tohi fakamo'oni lisi. 'Oku to e 'omai pē mo e ngaahi tu'unga `oku meimei tatau 'i he kupu 124(4) 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku fokotu'u mai 'i he kupu 30 'o e Lao Fakaangaanga' ke fakatonutonu 'a e kupu 124(4) 'o e Lao ki he Kelekele' ke hoko 'a e ngaahi tu'unga ki he lēsisita `o e tohi

fakamo'oni lisi' `o hangē ko ia 'omai 'i he kupu 110 'o e Konisitūtone'. 'Oku to e fokotu'u ai leva ha ngaahi fakatonutonu ki he Konisitūtone' 'i he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga (Fika 4) (2010) (vakai ki he Fakalahi 11), 'a ia ko e taha ia 'o e ngaahi Lao Fakaangaanga na'e fiema'u ke fakahū fakataha atu mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010.

Ko e fakatonutonu ki he kupu 110 'o e Konisitūtone' 'oku ne fakahā mai 'a e kau fakamo'oni 'i he ngaahi lisi'. Kuo pau ke fakamo'oni 'a e Tu'i' 'i he ngaahi lisi 'o e ngaahi kelekele 'o e Tu'i' mo e ngaahi tofi'a 'o e Tu'i' mo hono Fale 'Alo', ko e tokotaha ma'u tofi'a' leva 'e fakamo'oni ia 'i he ngaahi lisi 'o e kelekele 'i hono tofi'a' pea ko e Minisitā Fonua' 'e fakamo'oni 'i he toenga kotoa `o e ngaahi lisi, 'o kau ai 'a e ngaahi lisi 'e he kau ma'u 'api' 'a honau ngaahi 'api lesisita ki ha fa`ahinga kehe.

Kaneongo ia, ke hoko atu `i he ngaahi fakamatala`i `o e kupu 124 'o e Lao ki he Kelekele' 'i he Vahe 3 'o e Lipooti' ni, 'oku totonu ke fakamo'oni 'a e tokotaha lēsoa totonu' 'i he tohi fakamo'oni lisi'. Ko ia 'oku poupu'i 'a e fakatonutonu 'oku fokotu'u mai ki he kupu 124(4) 'o e Lao ki he Kelekele' pea pehē foki ki he Kupu 110, kā 'oku totonu ke fakalelei'i koe'uhi ke fakamo'oni pē 'a e Minisitā Fonua' 'i he ngaahi lisi 'o e Kelekele Pule'anga' pea fakamo'oni 'a e tokotaha ma'u 'api' `i he lisi atu 'a hono kelekele lesisita. Kuo 'osi 'oatu 'a e fokotu'u fe'unga ki ai' 'i he Vahe 3 'o e Lipooti' ni.

(xvii) Fanongonongo 'a hono to'o 'o ha kelekele

Ko e fakatonutonu ki he kupu 142 'o e Lao ki he Kelekele' ko hano fakalōloa 'a e vaha'a taimi 'oku fiema'u ke fanongonongo ai hano teuteu ke to'o ha kelekele 'e he Pule'anga'. 'Oku fakalōloa 'a e vaha'a taimi ko eni' mei he 'aho 'e 30 ki he 'aho 'e 90. 'Oku poupu'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni'.

FOKOTU'U 117: KE fakatonutonu 'a e kupu 142 'o e Lao ki he Kelekele' ke fakalōloa 'a e vaha'a taimi 'e fakahoko ai 'a e fanongonongo' mei he 'aho 'e 30 ki he 'aho 'e 90.

(xviii) Hilifaki ki he totonu 'i he kelekele ha ngaahi fekau ke totongi (charging orders)

Ko e fakatonutonu ki he kupu 151 'o e Lao ki he Kelekele 'oku t'ānaki atu ai ha kupu si'i (3) fo'ou' 'a ia 'e fakapapau'i ai 'e 'ikai hilifaki ha ngaahi fekau ke totongi fakamalohi'i 'aki ha tu'utu'uni fakamaau'anga. 'E lava 'e he Fakamaau'anga Lahi 'o foaki ha fekau ke totongi koe'uhi ko ha mo'ua, k'ā 'oku 'ikai hano mafai ki he ngaahi me'a fakakelekele'. Na'e 'i ai 'a e hoha'a na'a hoko 'a e fakatonutonu ko eni' ke ta'ofi ai hano to e foaki 'e he Fakamaau'anga Lahi' ha fekau ke totongi 'oku kaunga ki ha kelekele kuo m'ōkisi. Kaneongo ia, kapau ko e m'ōkisi ia kuo `osi l'ēsisita, 'e 'ikai ke to e fiema'u ha fekau ia ke totongi he `oku'ikai ko ha mo'ua ia `oku 'ikai hano malu'i. 'Oku pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni'.

FOKOTU'U 118: KE fakatonutonu 'a e kupu 151 'o e Lao ki he Kelekele' ke t'ānaki atu ha kupu si'i (3) fo'ou 'a ia 'e tapu'i ai ke foaki ha ngaahi fekau ke totongi fekau'aki mo e kelekele'.

'Oku 'i ai leva ai ha fakatonutonu `oku fiema'u fekau'aki mo e Lao 'o e Fakamaau'anga Lahi 'a ia 'oku 'omai 'i he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi (vakai ki he Fakalahi 11), 'a ia ko e taha eni 'o e ngaahi Lao Fakaangaanga na'e fakahū fakataha mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010 ki mu'a 'i he ngaahi fili Fale Alea fakamuimui. 'Oku t'ānaki mai 'i he fakatonutonu ko eni' ha kupu fo'ou (kupu 17), 'a ia 'e ta'ofi mo`oni ai 'a e Fakamaau'anga Lahi' mei hano toe foaki 'o ha ngaahi fekau ke totongi 'oku kaunga ki ha totonu fakakelekele koe'uhi ke hōhoa mo e fakatonutonu ki he kupu 151 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku pou pou'i 'e he Komisoni' 'a e fakatonutonu ko eni'.

FOKOTU'U 119: KE fakatonutonu 'a e Lao 'o e Fakamaau'anga Lahi' 'aki hono t'ānaki atu ha kupu 17 fo'ou 'o hangē ko ia na'e fokotu'u atu 'i he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2010.

'Oku fakatokanga'i foki 'e he Komisoni 'oku lolotonga fai 'a e fakatatali ki ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Tangi' fekau'aki mo e mafai 'o e Fakamaau'anga Lahi' pē 'oku 'i ai hano mafai ke foaki ha fekau ke totongi 'oku kaunga ki ha totonu fakakelekele. 'Oku toe fakatokanga'i foki 'e he Komisoni na'e fakahū atu 'a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2011 ki he Fale Alea' 'i 'Okatopa 2011. Na'e fokotu'u `e he Lao Fakaangaanga ko `eni' ke

fakamafai'i `a e Fakamaau Lahi ke ne foaki ha fekau totongi `l he ngaahi me`a fakakelekele. Na`e `ikai ke pou pou'i `e he Fale Alea' `a e Lao Fakaangaanga ko `eni' pea na`e `oatu ia ki he`enau Komiti Lao ke fai hano vakai'i. 'Oku kei fakatatali ki ha tu'utu'uni mei he Fakamaau Tangi' mo e Komiti Lao 'a e Fale Alea'. Na`e te`eki ke ma`u `eni ki mu`a `a hono faka`osi `o e Lipooti ko `eni'. 'E malava ke uesia heni ha ngaahi fokotu'u `e `oatu mei he Komisoni fekau'aki mo e ngaahi fekau ke totongi'.

Na`e mahino mei he ngaahi fakakaukau `e ni`ihi na`e `omai mei he kakai fekau'aki mo e ngaahi fakatonutonu na`e fokotu`u mai `i he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kelekele 2010 na`e kaunga tonu mo e mafai pule' `a e fiema`u ke fakahoko `a e ngaahi mafai `i he malumalu `o e Lao ki he Kelekele' `i ha founa `oku `ata ki tu`a mo tali ui. Ko e me`a eni na`e hoha`a lahi taha ki ai `a e kakai - kapau `e `ave ki he kau Nōpele' `a e mafai ke tu'utu'uni ki he ma`u `o e ngaahi `api', ngaahi lisi', to e vahevahe mo e fetongi `api', `a ia `oku lolotonga `i he Minisitā Fonua' mo e Kapineti', `e mole ai `a e me`asivi `oku fiema`u ke vakavakai'i `aki hono fakahoko `e he kau ma`u tofi`a tukufakaholo' `a e ngaahi mafai ko eni'. Koe`uhi' ko e fokotu`u ko ia ke `ave `a e mafai fakakelekele `o e Kapineti mo e Fakataha Tokoni ki he Minisitā Fonua', `oku fu`u mahu'inga `aupito leva `a e tu`u `a e Komisoni Kelekele Tau'atāina' ke fakapapau'i ai `oku fakahoko `a e ngaahi mafai `i he Lao ki he Kelekele' `i he tau'atāina, `ata ki tu`a pea ola mo fakalele lelei foki.

8.2 KUPU 67 'O E KONISITŪTONE

‘O hangē ko ia na`e lave atu ki ai `i he Vahe 2, na`e ‘i ai ‘a e hoha`a mei he kakai ‘o fekau`aki mo e lao ko ia ‘oku` ne fakangatangata pē ai ki he kau Nōpele` ‘a e totonu ke alea`i mo fakahāloto ‘i ha ngaahi me`a ‘oku fekau`aki mo e ngaahi tofi`a `o ha Nōpele pe ko e Tu`i`. Na`e fokotu`u mai ke fakapekia ‘a e kupu ko eni pea ke fakangofua ke alea`i ‘a e ngaahi lao ko eni` ‘e he kotoa ‘o e kau mēmipa ‘o e Fale Alea`. Ko e lao `oku fakafehu`ia ko e kupu 67 ko ia ‘o e Konisitūtone` ‘a ia ‘oku pehē -

“E ngofua ki he kau Nopele pe ‘o e Fale Alea ke feme`a`aki pe hiki nima ki he ngaahi lao ‘oku kau ki he Tu`i pe ko e Fale `Alo pe ko e ngaahi hingoa mo e ngaahi tofi`a ‘o e kau Nopele pea ‘osi hono lau mo hiki nima`i tu`o tolu honau tokolahi ‘o e kau Nopele ‘o e Fale Alea` ‘e `ave ki he Tu`i` ke ne finangalo ki ai.”

Ki mu`a ‘i he 2010, na`e kau ‘a e kau Minisitaa` ‘i he kau Nōpele ‘o e Fale Alea` he na`a` nau hū ki he Fale Alea ko e kau Nōpele ‘o fakatatau ki he kupu 51 ‘o e Konisitūtone`. Na`e to`o ‘a e totonu ko eni` mei he kau Minisitaa` ‘i he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Konisitūtone 2010 kā na`e `ikai ke ‘i ai ha ngaahi fakatonutonu ia ki he kupu 67 ‘o e Konisitūtone. Ko hono ola` leva ko e fakangatangata ‘i he kupu 67 `e `uhinga pē ia ki he kau fakafongonga pē `e toko hiva ‘o e kau Nōpele ‘i he Fale Alea`.

‘Oku foaki ‘i he kupu 67 ki he kau Nōpele pē `i he Fale Alea` ‘a e totonu ke alea`i mo hikinima ‘i ha ngaahi lao:

- (i) fekau`aki mo e Tu`i` pe ko e Fale `Alo`, pe
- (ii) fekau`aki mo e ngaahi hingoa mo e ngaahi tofi`a ‘o e kau Nōpele`.

Ko e fakalea ‘o e (ii) ‘i he tohi faka-Tonga ko e *“ngaahi lao kau ki he ngaahi hingoa mo e ngaahi tofi`a ‘o e kau nopele”*. Ko e liliu lea ‘o e *“inheritances”* ‘oku tonu ange ke ngaue`aki ki ai ‘a e *“ngaahi tukufakaholo”* he ko e lea *“ngaahi tofi`a”* ‘oku fā `atā ange hono faka`uhinga` ‘o`ona ‘i

he'ene fekau'aki mo e kelekele pea mo e ngaahi tofi'a kotoa 'o e kau Nōpele' pea hoko ai ia 'o fu'u lahi mo ta'efakapotopoto hono fakangatangata 'a e ngaue 'oku fakahoko 'e he Fale Alea' 'i hono alea'i 'a e ngaahi lao fekau'aki mo e kelekele'. Ko e lahi taha 'o e kelekele 'i Tonga' ko e kongia ia 'o ha "tofi'a" pea 'e fakangatangata pē leva hono alea'i mo e fakahāloto ki he ngaahi lao fekau'aki mo ha "tofi'a" ki he kau mēmipa pē 'e toko hiva 'o e Fale Alea' 'a ia 'oku' nau fakafofonga'i 'a e kau Nōpele' 'o fakatatau ki he Kupu 67. 'E 'ikai leva ke kau mai 'a e toko tahafitu ia 'o e kau mēmipa 'oku toe ki he ngāue ko ia'.

'Oku tui 'a e Komisoni 'oku tonu 'a e tohi faka-Pilitānia 'o e kupu 67 koe'uhi ko hono ngāue'aki 'o e fo'i lea ko e "tofi'a" 'i he tohi faka-Tonga 'e hoko ai ha ngaahi fakangatangata lahi mo ta'efakapotopoto ke fai tu'utu'uni pē 'a e kau fakafofonga Nōpele 'e toko hiva 'o fakatatau pē ki he'enau ngaahi fiema'u mo e me'a 'e lelei ki he kau Nōpele' kae 'ikai fai ha tokanga ia ki he le'o 'o e kakai.

'O kapau 'e faka'uhinga'i 'a e kupu 67 'o fakatatau ki he tohi faka-Pilitānia, 'a ia ko e kau Nōpele pē 'e toko hiva 'o e Fale Alea' 'e lava ke nau alea'i mo hiki nima'i 'a e ngaahi lao fekau'aki mo e Tu'i' pe ko e Fale 'Alo' mo e ngaahi hingoa mo e ngaahi tofi'a 'o e kau Nōpele.

'Oku poupou'i 'e he Komisoni 'a e hoha'a 'oku 'omai mei he kakai' pea 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni':

FOKOTU'U 120: KE (i) fakatonutonu 'a e Kupu 67 'o e Konisitūtone' 'aki hono fetongi 'aki 'a e fo'i lea ko e "tofi'a" 'aki 'a e "tukufakaholo", pea (ii) tānaki atu 'a e polovaiso ko eni' ki he Kupu 67 – "Ka kuo pau 'e 'ikai ngāue'aki 'a e kupu ko eni ki ha ngaahi lao fekau'aki mo hono vahe atu 'o e ngaahi 'api pe lisi 'o e kelekele' mei he ngaahi tofi'a 'o e kau Nōpele' pea mo ha to e alea fakakelekele kehe 'oku fakangofua 'i he Lao ki he Kelekele".

Ko e fakaukau 'e taha, ko hano fakapekia 'a e Kupu 67.

